

фактів, документів // *Визвольний шлях*. – 2002. – Кн. 11. 14. Мірчук П. *Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали*. – Мюнхен, 1953. 15. Сеньків М. *Західноукраїнське село: насильницька колективізація (40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.)*. – Львів, 2002.

УДК 94(477)

Л.О. Шилюк, Л.Є. Шашкевич

Інститут гуманітарних та соціальних наук
Національного університету “Львівська політехніка”

РЕФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В ПЕРШІ РОКИ ПОНЕВОЛЕННЯ ЇЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ТОТАЛІТАРНОЮ СИСТЕМОЮ

© Шилюк Л.О., Шашкевич Л.Є., 2011

Розглянуто питання зовнішньої політики в складний період після поневолення України більшовицькою тоталітарною системою.

The issue of foreign policy of Ukraine during the complicated period after it's captivity by Bolshevik Russia is considered.

Упродовж ХХ століття Україна тричі намагалася відновити свою державність, і кожного разу проблема міжнародних відносин у сенсі пошуку союзників для забезпечення успіху визвольних змагань мала надзвичайно важливе значення. Відомо, що Центральна Рада встановила зв'язки з чотирма державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією) і тільки завдяки Брестському миру змогла протистояти більшовицькій агресії. Гетьманат Павла Скоропадського підтримував дипломатичні відносини з 12 країнами, зокрема з більшовицькою Росією. Договір з останньою від 12 червня 1918 р., здавалося, надійно гарантував недоторканість північно-східних кордонів держави. Розкол у Директорії взимку 1919 р. став неминучим унаслідок невирішеності питання про зовнішньополітичну орієнтацію. Якщо голова Директорії Володимир Винниченко та прем'єр її уряду Володимир Чеховський тяжіли до союзу з Радянською Росією, то С.Петлюра, Є.Коновалець та А.Мельник робили ставку на Антанту і французький експедиційний корпус. Конфлікт між урядом УНР та ЗУНР (ЗО УНР) теж був зумовлений з діаметрально-протилежним ставленням С.Петлюри та Є.Петрушевича до стосунків з Польщею, Францією, Добровольчою армією півдня Росії А. Денікіна тощо. Феномен становлення Карпато-Української держави і її майже миттєвого краху теж не останньою чергою пояснюється міжнародною кон'юнктурою. Німеччина спочатку підтримала ідею української некоммуністичної держави. Відкриття німецького консульства в Хусті, налагодження торговельних відносин допомагало стримувати агресивність хортистської Угорщини. Але значно пізніше, із Сталінім, Гітлер поспішив продемонструвати свою нібито зацікавленість українським питанням, давши можливість угорській армії окупувати Карпато-Українську державу. «Акт проголошення (відновлення) Української Держави», здійснений ОУН (б) 30 червня 1941 р. у Львові, також чинився з розрахунку на те, що у своїй боротьбі з більшовизмом Німеччина буде змушена зважати на національні інтереси українців. Як відомо, подальші події продемонстрували усю політичну наївність цих сподівань.

Те, що національно-визвольний рух в Україні не призвів до створення у ХХ ст.. Української незалежної держави, з часом пояснювалося недорозвинутим характером самосвідомості українців. Однак без врахувань усього комплексу економічних, соціальних та історичних реалій, що постали перед українським населенням, такий підхід видається доволі спрощеним [1]. Зокрема прагнення великих держав до стабільності міжнародного балансу сил, нових державних утворень – до перегляду визначених кордонів і стійких міжнародних відносин, що цінувалися ними вище за будь-які політичні зміни, – все це також стало на перешкоді української державності, що в жодному разі

не можна ігнорувати. Адже, критично досліджуючи розвиток будь-якого національно-визвольного руху, можемо переконатися, що дуже рідко в сучасній політичній історії завдання цих рухів досягали без зовнішнього визнання і підтримки чи, принаймні, за умови невтручання ззовні [2].

Особливість колишньої Радянської імперії полягала в тому, що, по-перше, це була водночас «внутрішня», і «зовнішня імперія». Такого висновку, наприклад, дійшли учасники міжнародної конференції з проблем порівняльного аналізу Австро-Угорської імперії та СРСР. Вони, зокрема, відзначили, що «внутрішня імперія» дісталася йому від царської Росії, хоча й не без деяких втрат (Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія та Литва), а «зовнішня імперія» була створена після Другої світової війни.

По-друге, то була суперцентралізована держава, в основі якої лежали пірамідальна модель влади та модель «центр-периферія».

По-третє, то була імперія з авторитарно-тоталітарною політичною системою, про що свідчило існування єдиної партії, єдиної державної ідеології, порушення прав людини і нації тощо.

По-четверте, Радянська імперія ніколи не приховувала своїх претензій на світове панування і робила усе, що було в її силах, для його встановлення.

Нарешті, метрополією тут виступала численна партійно-радянська еліта, верхні ешелони могутнього військово-промислового комплексу, широко розгалуженої системи каральних органів тощо. Колоніями опинилися усі радянські республіки, деякою мірою і Московщина. Більше того, радянська імперія мала і домініони, тобто напівколонії, на які були перетворені країни так званого соціалістичного табору. Подібна роль була уготована також народам і країнам «соціалістичної орієнтації» [3].

Отже, у 1917-му році хотіли збудувати царство добра, а створили імперію зла. Внаслідок нещадного визиску й експлуатації з боку цієї унікальної імперії величезних непоправних втрат зазнали усі радянські республіки та їхні народи. І все ж український народ опинився в найгіршому становищі.

Упродовж років радянської влади утверджувалося кліше, що власна українська державність була утворена у формі Української Радянської республіки у грудні 1917 р. Всеукраїнським з'їздом Рад, який відбувся у Харкові. Війська молоді української соціалістичної держави на початку 1918 р. «повністю очистили Україну від контрреволюційних військ», що дало можливість встановити владу рад «на всій території республіки» [4].

Захопивши владу в Україні, більшовики не могли перекреслити усі здобутки національно-визвольних змагань українського народу. Це зумовило збереження, хоча й формальне, державності України. Те, що це було так, підтверджували вже перші акти нової влади. Ще 6 березня 1918 р. ЦВК України прийняв декларацію, в якій стверджувалося, що: «1. Ми (тобто більшовики, радянська влада). – Авт.) ніколи не розглядали Українську Радянську республіку як національну республіку, але виключно як Радянську республіку на території України. 2. Ми ніколи не підтримували точки зору повної незалежності Української Народної республіки, розглядаючи її як більш-менш самостійне ціле, пов'язане із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними зв'язками...» [5].

Коли на початку 1919 р. більшовики знову прийшли до влади в Україні, одним із перших її декретів було рішення про об'єднання збройних сил та всіх матеріальних ресурсів. Наступним логічним кроком мало бути «об'єднання Української Радянської республіки з радянською Росією на засадах соціалістичної федерації» [6]. Однак спротив народних мас змусив їх відкласти здійснення своїх задумів, а щоб знайти підтримку, знову декларувати існування незалежної України. Відозва Всеукраїнського революційного комітету «До робітників і селян України», прийнята на початку січня 1920 р., проголошувала відродження «вільної та незалежної Української Радянської Соціалістичної Республіки». У ній, зокрема, зазначалося, що «...право розпоряджатися своєю українською державою належить виключно робітниками і селянами України» [7]. Однак насправді все було не так. Згідно з постановою ВУЦВК та ВОВК «Про об'єднання діяльності обох республік» на території України набували чинності і підлягали негайному виконанню усі декрети РСФРР [8]. Отже, проголошення незалежності України маскувало собою її підпорядкування владі Москви.

Варто зазначити: керівництво радянської Росії не хотіло давати волі Україні передусім тому, що за промисловим і сільськогосподарським потенціалом – це не Польща і не Фінляндія. До 1917 р., наприклад, Україна давала третину зерна, яке вирощувалося в Російській імперії, стільки ж тваринницької продукції. Варті уваги також такі дані: протягом 1861–1891 рр. Москва щороку мала з України 120 млн.крб. доходу, за 1983–1998 рр. – 221 млн.крб. Квадратна верства (104 десятини) в Україні приносили російській скарбниці прибутку 282 крб. 55 коп., а в Петербургській губернії – 40 крб. 61 копійку. Російська імперія на одного жителя останньої витратила на рік 4 крб. 23 коп., а на українця – 56 копійок [8].

1920 р. суть «братньої допомоги російських пролетарів українським» визначив послідовний і непримиренний борець проти більшовицького імперіалізму Б.В.Савинков [9].

Реальне залучення України та інших національних республік до складу радянської Росії відбулося під час громадянської війни. У республіках розбудовувалася система установ та органів воєнної і цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від існуючої в Росії. Разом з тим вони визнавалися незалежними, хоч кордони їх позначалися тільки на географічній карті.

У середині 1919 р. РКП(б) провела через республіканські законодавчі органи постанову про централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, працею, поштою і телеграфом. Відповідні управлінські структури в республіках, навіть якщо їх очолювали наркомати, юридично підпорядковувалися російським наркомам. На суперечності між суверенним статусом республік і прямим підпорядкуванням основних радянських установ російським наркоматам ніхто не звертав уваги.

Підпорядкування російським наркоматам дістало назву «воєнно-політичного союзу». Ця назва посередньо свідчила про те, що керівництво партії визнавало незаконність фактичного залучення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану була певним виправданням.

Після утворення «воєнно-політичного союзу» в ЦК РКП(б) стали зважувати питання про доцільність відмови національним республікам у суверенному статусі як такому, що суперечить дійсному стану. Каменєв, Сталін і деякі інші керівники висловлювалися за те, щоб перетворити їх в автономні республіки. Проблема відпала, коли білогвардійські війська захопили Україну.

Ця резолюція підтверджувала підпорядкування основних установ УРСР російському центру і визнавала той ступінь підпорядкованості периферії центру, який був юридично оформлений угодою про «воєнно-політичний союз». До наркоматів прямого підпорядкування додався відсутній у 1919 р. комісаріат закордонних справ.

Формальна незалежність мало кого обманювала. У листі, який у липні 1920 р. написали з Праги М.Грушевський і А.Жуковський В.Затонському, опублікований в лютому документ про державні відносини України та Росії розцінювали як велику помилку. Цей документ – твердили вони, – позбавив надії людей, готових примиритися з будь-якою формою уряду, тільки б було забезпечено суверенність українського народу [10].

Після завершення громадянської війни угоду про створення «воєнно-політичного союзу» потрібно було оновити. У грудні 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) було затверджено «Політичні директиви ЦК РКП(б)У. Президії ВНУК і наркомат закордонних справ РСФРР разом з відповідними органами УРСР доручалося знайти нову форму міжнародних відносин. Зрозуміло, що ця форма повинна була спиратися на рішення, прийняті по партійній лінії, тобто резолюцію IV конференції РКП(б) «Державні відносини радянської України і радянської Росії».

Доручення було виконане в найкоротший термін. 28 грудня 1920 р., під час роботи VIII Всеросійського з'їзду рад, представники РСФРР Ленін та Чечерін і представники УРСР Раковський (він суміщав посади голови уряду і наркома закордонних справ) підписали «союзний робітничо-селянський договір». У його преамбулі і початкових статтях містилося немало фраз про незалежність і суверенність обох держав. Підкреслювалося навіть, що з факту колишньої незалежності території України Російській імперії для УРСР не впливає ніяких зобов'язань відносно радянської Росії. Разом з тим договір про воєнний і господарський союз закріплював пряме підпорядкування

ключових сфер життєдіяльності України радянським наркомнами. У день підписання він був затверджений VIII Всеросійським з'їздом рад, а 2 березня 1921 р. – V Всеукраїнським з'їздом рад.

За зразком російсько-українського договору 16 січня 1921 р. було укладено союзний договір РСФРР з Білорусією, 4 березня – з Бухарою, 21 травня – з Грузією, а також низка угод з Вірменією. Разом з попередніми угодами (союзний договір з Хорезмом від 13 вересня 1920 р. і договір про воєнно-економічний союз з Азербайджаном від 30 вересня 1920 р.) вони утворили цілісний договірний комплекс. Він зв'язав Росію з тими національними окраїнами колишньої імперії, в яких державній партії вдалося утвердити свою владу. Так виникла друга після «воєнно-політичного союзу» форма існування формально незалежних радянських республік – «договірна федерація».

Зміна форми не вплинула на суть взаємовідносин між республіками. Реальне становище характеризувалося управлінням з центру усією периферією. Партія, профспілки, господарські і силові відомства були побудовані на однакових засадах «демократичного централізму», що забезпечувало єдність управління.

Однак існувала одна сфера, в якій цей контроль державної партії, – зауважує С.Кульчицький, – з абсолютного перетворювався на відносний, – дипломатична діяльність [10]. У цій сфері центр не міг контролювати безпосередньо свою периферію. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік у відносинах з іншими державами дотримуватимуться курсу, визначеного Москвою.

Навряд чи можна твердити, що центральне керівництво серйозно сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії. Однак активність національних республік навіть у такій обмеженій сфері, як зовнішньополітична, загрожувала, нехай у перспективі, перетворенням формальної незалежності в дійсну. Піддавати такій спокусі керівництво національних республік Ленін не бажав, попри весь свій «національний лібералізм» (у чому, як відомо, його звинувачував нарком у справах національностей Й.Сталін).

Тому без зайвих слів Москва оберігала свої «незалежні республіки» від контактів із закордонними дипломатами. Винятки допускалися, коли це було необхідно з огляду на специфіку переговорного процесу. Однак й у таких випадках все обставлялося так, щоб дипломатичне відомство Російської Федерації зберігало стовідсотковий контроль за ходом переговорів.

Як відзначає М.М.Білоусов, найглибший слід у ХХ ст. залишила «революційна дипломатія» СРСР. По-перше, для більшовиків була несподіваною необхідність дипломатичної роботи. Призначений Леніним перший нарком закордонних справ Троцький вважав своїм завданням «...опублікувати таємні договори і закрити лавочку». Дійсно, очікуючи пролетарської революції в Європі, більшовики вважали, що з новими комуністичними урядами вони будуть спілкуватися «по-партійному», і, отже, «дипломатія їм не потрібна». Суперечливою в дипломатичному контексті була й настанова Леніна вважати обов'язком збройні виступи пролетаріату проти світової буржуазії, на підтримку революції в інших країнах [11].

Узагалі дипломатію завжди вважали антиподом війни, і більшовицька Росія у 20-х роках вітала всеохоплюючу революційну війну. Тільки невдача у війні з Польщею змусила розпочати встановлення мирних відносин з навколишнім світом. Але й після цього, зберігаючи вірність «основоположним принципам», більшовики тримали курс на повалення урядів у різних країнах світу, хоча відійшли від прямолінійного гасла – «ми світову пожежу роздмухаємо», в останні роки існування СРСР використовували «пом'якшений» для Заходу термін – «сприяння світовому революційному процесові». Суть процесу – встановлення скрізь комуністичної влади – залишалася незмінною.

Проте незважаючи на штучність теорії і практики будівництва відносин «нового типу», обмеженість законами більшовицької системи дій України на міжнародній арені, деяке співробітництво з країнами світу на різних рівнях усе-таки розвивалося, і його уроки можуть бути корисними для формування зовнішньої політики вже в умовах незалежності.

1. Луцюк Л., Кордан Б. *Англо-американські держави і українське національне питання // Український історичний журнал. – 1992. – 35. – С.111–119.* 2. *Там само. – С.112.* 3. *Основи етнодержавства / за ред.. Ю.Римаренка. – К.,1997. – С.339.* 4. *Дециньський Л.С. Україна в*

міждержавних відносинах ХХ століття. – Львів, 2004. Вид.3-е. С.65. 5. Гражданская война в Украине. 1918-1920: Сборник документов и материалов: В 3 т. – К., 1967. – Т.1. –С.202. 6. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. – 1919. – №14. – С.146. 7. Коммунистическая партия – организатор и вдохновитель объединенного движения украинского народа за образование СРСР: Сборник документов и материалов. – К., 1972. – С.223. 8. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. – 1920. – №1. – С.7. 9. Сергійчук В. Хто не хотів волі України // Молодь України. – 1992. – 2 квіт. 10. Савинков Б. О «самоопределении народов» // За вільну Україну, – 1991. – 24 січ. 11. Кульчицький С. Як вирішувалося «українське питання»: чи була радянська Україна в 1917–1922 роках незалежною? // Політика і час. – 1997. – №11. – С.65. 12. Там само. – С.66–69. 13. Білоусов М. Антипод війни: Роздуми про особливості дипломатії у ХХ столітті // Політика і час. – 1998. – №9. – С.69.

УДК 355.48: 37(477)

Б.С. Левик

Інститут гуманітарних та соціальних наук
Національного університету “Львівська політехніка”

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ПОЛІТИЧНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У НОВІТНІЙ ПЕРІОД

© Левик Б. С., 2011

Наведено історичні приклади вступу до НАТО деяких європейських країн (Словаччини, Угорщини, Чеської республіки, Польщі, Румунії) та вирішення ними питання національної безпеки і оборони.

The article covers historical cases describing a number of countries (Slovakia, Hungary, Czech Republic, Poland, Romania) acquiring NATO membership at the background of national security and defence problem solution.

Сучасний аналіз наукових публікацій з питань національної безпеки та оборони засвідчує підвищення інтересу з боку політиків, істориків, фахівців різних категорій, пересічних громадян до проблематики національної безпеки в умовах сучасного розвитку України.

Серед українських науковців, які тривалий час займаються питаннями розробки, системних досліджень у царині національної безпеки і оборони потрібно назвати: академіка НАНУ д-ра техн. наук В.П. Горбуліна та його учня В. Литвиненка [1, 2, 3]. У своєму збірнику „Механізми стратегічного програмно-цільового планування розвитку структур безпеки і оборони України ” він висвітлює актуальні проблеми реалізації завдань реформування та розвитку структур безпеки і оборони України у контексті її євроатлантичної інтеграції.

Заслуговує на увагу дослідження у цій галузі д-ра техн. наук, проф., В.Ю. Богдановича [4], особливо його монографія „Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення ”. Автор розробив низку індикаторів-показників для оцінювання стану національної оборони, військово-політичної ситуації, стану забезпечення національної безпеки.

Дослідженням із проблем забезпечення національної безпеки України займається В.А. Ліпкан [5] канд. юрид. наук, доц. Національної академії МВС України. Автор деяких досліджень „Національна безпека України : нормативно-правові аспекти її забезпечення”, «Теоретичні основи та елементи національної безпеки України», «Теоретико-методологічні засади управління у сфері національної безпеки України», „Концепція національної безпеки України: теоретико-правові аспекти зарубіжного досвіду ”, навчальних посібників «Національна безпека і національні інтереси України», «Управління системою національної безпеки України». В.А. Ліпкан запропонував